
DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2022.03.029>

УДК: 330.13

JEL: A130

Тетяна Артёмова

ТЕОРІЯ ВАРТОСТІ ЯК НАДБАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ: ВИТОКИ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ У ШИРОКОМУ СЕНСІ¹

Становлення нової реальності – інформаційного суспільства та мережевої економіки – ознаменувало початок глобальних ринкових трансформацій. Такі трансформації зумовлені технологічними зрушеннями та новаціями в інформаційно-комунікаційній сфері, але за своєю глибинною суттю пов'язані з необхідністю творчого осмислення нової соціально-економічної картини світу. Адекватною відповіддю на вітальний соціальний запит є формування релятивістської економічної теорії. Логіку Середнього шляху як класичне інституційне русло покликана сьогодні сформувати політична економія у широкому сенсі з допомогою теорії вартості – економічної цінності.

Уявлення про предмет і метод політичної економії в широкому значенні як теорії соціально-економічної відносності актуалізовані в роботах К. Маркса та Ф. Енгельса. Але методологічні засади позитивного релятивізму закладені в економічній науці початково і кристалізовані в надрах класичної школи. У світлі класичного ціннісного підходу теорії марксизму та неокласичного синтезу, що претендують на роль ідейно-магістральних, виявляються маргінальними.

Еволюція політико-економічних порядків суспільної життєдіяльності є ціннісно обумовленою. Її наукове осмислення як історичного процесу формування вартості та ціни, розгортання ціннісного генетичного коду (інституційної конституції) – архітектоники господарської системи є місією політичної економії у широкому розумінні. Відповідно, позитивно релятивістська політична економія у вузькому сенсі відображає повноту ціннісного осмислення місії суспільного вибору на кожному з базисних етапів процесу історичного розгортання буття інституційної архітектоники.

Аристотелівські творчі осяяння, пов'язані з передбаченням потрійної природи економічної цінності, інституційної архітектоники господарювання, покликаної сформувати орієнтири добродесного життя, становлять серцевину справжніх європейських цінностей. Послідовне розгортання ціннісного аналізу з необхідністю підводить економічну науку до прояснення суті та законів економічної гармонії – рівноважного функціонування та сталого розвитку господарських систем.

Артёмова Тетяна Іванівна (blagosostojanie1986@gmail.com), д-р екон. наук, старш. наук. співроб., доц.; головний науковий співробітник відділу економічної теорії ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України". ORCID 0000-0001-8511-9681

Цитування: Артёмова Т. І. Теорія вартості як надбання економічної науки: витоки політичної економії у широкому сенсі. *Економічна теорія*. 2022. № 3. С. 29–44. DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2022.03.029>

¹ Стаття перша. Друга стаття у наступному номері журналу.

© Т. Артёмова, 2022

ISSN 1811-3141. *Економічна теорія*. 2022. № 3: 29–44

Ключові слова: глобальні ринкові трансформації, економіка нової реальності, світовий суспільний порядок, методологія економічної науки, теорія вартості, економічне благо, релятивістська політична економія у широкому та вузькому розумінні, сталий розвиток, європейські цінності.

THEORY OF VALUE AS AN ASSET OF ECONOMIC SCIENCE: THE ORIGINS OF POLITICAL ECONOMY IN THE BROADEST SENSE

Tatiana Artomova (blagosostojanie1986@gmail.com) Doctor of Economics, Chief Researcher Department of economic theory SI "Institute for Economics and Forecasting NASU" Kyiv. ORCID 0000-0001-8511-9681

The emergence of a new reality as Information Society and Network Economics has marked the beginning of global market transformations. Such transformations are conditioned by the latest technological advances and innovations in the sphere of information and communication but at their core, they involve the need for creative thinking about the new socio-economic picture of the world. An adequate response to the vital social demand is the formation of a relativistic economic theory. The logic of the Middle Way, as a classical institutional direction, is called upon today to form political economy in a broad sense through the economic value theory.

The ideas about the subject and method of political economy in the in the broad sense as the theory of socio-economic relativity were substantiation updated in the works of K. Marx and F. Engels. However, the methodological foundations of positive relativism had been originally laid down in the science of economic and crystallized in the depths of its classical current. In the light of the classical value approach, the theories of Marxism and Neoclassical synthesis claiming to be the main ideological theories, were turned out to be marginal.

The evolution of politic-economic orders of social life is value-conditioned. Its scientific comprehension as a historical process of the formation of value and price, deployment of a value genetic code (institutional constitution), that is, the architectonics of an economic system, is the lot of political economy in a broad sense. Accordingly, positively relativistic political economy in the narrow sense reflects the completeness of the value comprehension of the mission of public choice at each of the basic stages in the process of historical deployment of the being of institutional architectonics.

Aristotelian creative insights associated with the recognition of the triple nature of economic value, the institutional architectonics of management, designed to shape the benchmarks for a virtuous social life, represent the core of genuine European values. Consistent value based analysis necessarily leads economic science to clarify the essence and laws of economic harmony, which is the equilibrium functioning and sustainable development of economic systems.

Keywords: global market transformations, economics of the new reality, world social order, methodology of economic science, theory of economic value, economic good, relativistic political economy in a broad and narrow sense, sustainable development, European values.

*Вона ж над сонце краца,
понад увесь зоряний світ.
У порівнянні зо світлом вона з'являється перша,
бо світло поступається ночі,
а мудрості зло не подолає.*

Книга мудрості Соломона 7, 29

Поклади мене печаттю на твоїм серці.

Книга Пісні Пісень 8, 6.

Становлення інформаційного суспільства з основою у формі мережевої економіки ознаменувало початок глобальної модифікації системи економічних відносин та законів. Така модифікація значною мірою обумов-

лена технологічними зрушеннями та новаціями в інформаційно-комунікаційній сфері, але за своєю глибинною суттю пов'язана з необхідністю творчого осмислення нової соціально-економічної картини світу. Втім, пропонується сьогодні ринковою ортодоксією² інтерпретація такої картини у формі нового світового політико-економічного порядку в контексті можливостей поступального розвитку соціуму на всіх рівнях, від окремого суб'єкта до світового соціуму-універсуму (Тарасевич, 2014), вселяє аж ніяк не оптимізм, а нездоланну тривогу і замішання³.

Тенденції турбулентності, невизначеності господарських перспектив, властиві їм настрої суспільної відчуженості, тривожних очікувань у перші десятиліття нового століття інституційно закріпилися і непомітно стали звичною нормою, атрибутом людського співжиття. Зазначені тенденції давно прозирались інтелектуалами (Неклесса, 1998, 2015; Кастельс, 1999; Маркузе, 2002; Тоффлер, 2002; Стіглиц, 2005.), а в новітній час (особливо після глобального фінансового) проектування та моделювання (*Mapping the Global Future, 2020; Global Trends 2025, November 2008; Global Trends 2030, December 2012; World Bank Group, 2017*), видовищного пропагування як "базового тунелю" – юстованого суспільного переходу до стану нового світового економічного порядку як певного ірраціонально-потойбічного буття.

В атмосфері войовничо наступаючого задзеркалля суспільні передчуття кінця історії, завершення проєкту Людство не позбавлені підстав. І, ніби зачарований міражами віртуальних світів напередодні вселенського виходу, соціум поспішає насолодитися дивними іграми цивілізації, що минає: у "нетрадиційну сім'ю", "живі ляльки", у "карантин і самоізоляцію", "метавсесвіти", "гібридну війну". При цьому до орбіти маркетингових технологій економіки вражень залучаються всі сфери суспільного буття; всі злободенні аспекти неповторного, драматично складного людського життя зазнають хибного тлумачення і вихолощування. Так що насправді зріла одержимість дитячими іграми набуває лукавих форм, кидаючи виклик самому існуванню людини та людства.

Можна заперечити, що людству в усі часи судилося долати загрози небуття у вигляді потоків взаємної ворожості та численних баталій, природних катаклізмів, страждань, розрухи, епідемій. Але сучасні зловісні ігри розгортаються на тлі оприлюдненого ноосферного проєкту – переходу до

² Після руйнації господарської системи традиційного соціалізму, яка ідейно спиралася на економічну теорію марксизму, ринкова модель набула можливості безроздільного панування. Концептуальною платформою її здійснення та ідейної переваги є ліберальна економічна доктрина – ринкова ортодоксія.

³ Стан суспільної розгубленості та занепокоєння, що об'єктивно породжується турбулентним характером глобальних ринкових трансформацій, посилюється дивовижним впливом новітніх інформаційних технологій на процеси господарської життєдіяльності. Так, у багатшаровій інформаційно-технологічній матриці економіки вражень, що формується проєктним політичним менеджментом за допомогою біопсихосоціальних технологій гібридної війни, становлення "нового світового порядку" постає як процес розгортання множинних сценаріїв зловісного серіалу-квесту (Артёмова, 2017. С. 5–7; Пайн, Гилмер, 2020), а насправді виявляється результатом однобокого – безо́бразного – світогляду та світосприйняття.

царства розумної природи як результату вирішального суспільного історичного вибору (Артёмова, 2014а. С. 9–11; Артёмова, 2006. С. 286–298, 364–365); і, ніби імітуючи схожість такого проєкту, вони супроводжуються заявами про торжество наукового мислення та економіки знань. При цьому ігровими хитрощами, суперечливими ("фейковими") інформаційними сигналами в просторі нової економічної реальності людська свідомість ніби розсіюється, відволікається від розуміння того, що глобальні суспільні трансформації, хоч і грядуть з силою природної неминучості, але по суті не є процесами механіко-технологічними. На благо людині вони можуть здійснитися лише вільно, добровільно і у цьому зв'язку потребують глибокого ціннісного осмислення. В епоху високого просвітництва таке осмислення має здобути послідовну наукову інтерпретацію, ґрунтуватися на адекватному методологічному фундаменті.

Історична місія політичної економії за умов становлення нової реальності

Оскільки основу глобальних перехідних процесів новітнього часу становлять ринкові трансформації, пов'язані з глибинним перетворенням системи економічних відносин, законів, інститутів, то *на роль лідера у проясненні феномена загальної перехідності з необхідністю висувається економічна теорія. Головним аргументом на користь такої місії економічної науки є те, що вона має методологічне ядро у вигляді теорії вартості – економічної цінності* (Артёмова, 2014б. С. 19–22; Артёмова, 2006. С. 290–292, 366).

Прояснити значення теорії вартості як дорогоцінного надбання економічної науки, наріжного каменю (ядра) політичної економії у широкому та вузькому значенні, джерела осмислення законів благорозумно стійкого суспільного облаштування в епоху глобальних ринкових трансформацій та загальної соціально-економічної перехідності (турбулентності) становить **мету цієї статті**.

В умовах інформаційної економіки⁴, коли підвалини суспільного порядку зазнають суттєвих модифікацій, буття економічного простору стає примарно-хитким, плинним, виявляє ознаки загальної нестабільності, перехідності, пошук адекватних методологічних підходів для дослідження соціально-економічної процесуальності і оволодіння нею набуває характеру життєвої необхідності⁵. З небаченою силою актуалізується потреба

⁴ Інформаційна економіка розуміється широко – як стан і рефлексія нової економічної реальності, грядущій на зміну індустріальному суспільству модерну. У руслі традиційних науково-популярних уявлень така економіка осмислюється в безлічі суперечливих концептів – постіндустріального, сервісного, технократичного, суспільства постмодерну, третьої хвилі та ін., у єдності кількох етапів – мережевої економіки, економіки знань, нової нормальності, цифрової, алгоритмічної економіки та інших.

⁵ Активізація ефектів та актуалізація феномена глобальної господарської перехідності обумовлені необхідністю здійснення "вселенського за повнотою та індивідуального по суті" суспільного вибору, пов'язаного з *переходом* системи суспільного господарства з "царства необхідності" до "царства свободи", виходом за межі економічної історії. Такий перехід пов'язаний із процесами суспільної інклюзії, со-

в осмисленні соціально-економічного змісту феномена відносності. Адекватною відповіддю на вітальний соціальний запит є формування релятивістської економічної теорії, здатної відтворити генезис та історичні долі свого об'єкта (системи суспільного господарства) як складного подієвого утворення в єдиній просторово-часовій системі координат, що містить передумови та можливості багаторівневого вибору суб'єктів господарювання в імовірнісному діапазоні від абсолютної випадковості до жорсткої детермінації. *Логіку Серединного шляху як класичного інституційного русла, що пролягає між двома крайніми (граничними) методологічними підходами, кожен із яких символізує суспільне відчуження, покликана сьогодні сформуувати політична економія за допомогою теорії вартості – економічної цінності* (Артёмова, 2006. С. 291–294; Артёмова, 2013. С. 402–405).

Економічна теорія (політична економія) за своєю природою є релятивістською, оскільки предметом її дослідження є закони історичного розвитку системи суспільних економічних відносин, які (у єдності всезагального, загального та особливого) відображають логіку розгортання буття економічного простору-часу як перетворених форм (трансформ) цінності. Пізнання предмета та методу політичної економії як теорії соціально-економічної відносності намітилося у роботах К. Маркса та Ф. Енгельса; але через ціннісну побічність марксистського вчення такий погляд не отримав послідовного розвитку⁶. Так, у роботі "Анти-Дюрінг" у ряді емних тез Ф. Енгельс, з одного боку, ніби "прозріває" суть, призначення та історичні долі політичної економії як релятивістської науки, з іншого – оголяє основи їхньої хибної інтерпретації в межах марксистського методологічного підходу – в координатах місцезнаходження К. Маркса як наукового спостерігача, якщо міркувати з позицій теорії відносності.

Політична економія по суті своїй є історичною наукою, бо має справу з історичним матеріалом, що постійно змінюється, пише Енгельс. Вона досліджує передусім особливі закони кожного окремого ступеня розвитку виробництва та обміну і лише наприкінці цього дослідження здатна встановити деякі загальні закони. Виробництво та обмін, на думку автора, економічно організують та зумовлюють усю систему суспільних відносин. Внаслідок своїх відмінностей ці функції (причому виробництво може відбуватися без обміну, тоді як обмін, як обмін продуктами, неможливий без виробництва) значною мірою підпорядковані дії спеціальних законів. Але

ціально-економічної інверсії, "розгортання" історії у сучасність. Внаслідок недостатнього наукового осмислення глибинних підстав зазначеного переходу, нині *він реалізується не вільно – турбулентно* і, отже, може бути фатальним для історичних долі людини та людства.

⁶ Уявлення про предмет і метод політичної економії як теорії соціально-економічної відносності вперше у визначеній формі актуалізовані в роботах К. Маркса та Ф. Енгельса. Але методологічні засади позитивного релятивізму закладені в економічній науці початково і кристалізовані в надрах її класичної течії. У світлі класичного ціннісного підходу теоретичні русла марксизму, так само як і мейнстріму – традиційної неокласики у вигляді доктрини неокласичного синтезу (ринкової ортодоксії), що претендують на роль ідейно-магістральних, виявляються "обхідними" (маргінальними) шляхами.

у кожен певний момент вони настільки взаємно обумовлені, що "їх можна було б назвати абсцисою та ординатою економічної кривої". Похідною від сформованої системи виробництва та обміну виявляється форма суспільного розподілу, яка зі свого боку детермінує класові відмінності та активно впливає на економічні функції, що її породили; тож "новому способу виробництва та новій формі обміну доводиться довгою боротьбою завойовувати собі відповідний розподіл" (Енгельс, 1961. С. 150–152).

При цьому історично обумовлений зв'язок між формою розподілу та матеріальними засадами суспільного життя з необхідністю укорінюється в народному інстинкті. Так, поки спосіб виробництва розвивається по висхідній, йому віддають хвалу навіть ті, хто зазнає збитків від усталеного порядку розподілу; і лише коли він зживає себе, зростаюча соціальна нерівність актуалізує вимоги дотримання законів справедливості. Однак, на думку Енгельса, апеляція до моралі та права в контексті наукового мислення є безплідною: "у моральному обуренні, хоч би яким справедливим воно не було, економічна наука може вбачати не доказ, а лише симптом". Адже її завдання, власне, не моральне, а раціонально-фізіологічне й полягає у тому, "щоб... усередині економічної форми руху, що розкладається, відкрити елементи майбутньої, нової організації виробництва та обміну", що усуває вади старого суспільного устрою (Енгельс, 1961. С. 153).

На особливу увагу заслуговує представлена в роботі *ідея розмежування політичної економії у вузькому та широкому значенні*. Політична економія, у найширшому сенсі, є наукою про закони, які керують виробництвом та обміном (а, відповідно, і розподілом) матеріальних життєвих благ у людському суспільстві, пише Енгельс. Така наука тільки має бути створена, адже досі економічні дослідження обмежуються переважно генезисом капіталістичного способу виробництва. На підставі того, що в марксистській теорії представлено порівняльне дослідження добуржуазних і співіснуючих з капіталізмом господарських форм, виявлено основні економічні закони та межі капіталістичного суспільства, автор припускає створення Марксом основ політичної економії в широкому розумінні⁷ (Енгельс, 1961. С. 150;154).

Що ж до політичної економії у вузькому сенсі, то вона (у формі класичної *буржуазної* політичної економії), на думку Енгельса, є очевидною долею класиків: така наука виникає наприкінці XVII ст., але своє позитивне оформлення отримує у працях фізіократів та Адама Сміта у XVIII ст., де і посідає належне місце в одному ряду із досягненнями великих французьких просвітителів. В уявленнях своїх творців політична економія уособлювала оплот вічного розуму; відкриті нею закони господарського життя були втіленням вічних законів природи, які впливали з природи людини, зауважує Енгельс. Однак такі наукові претензії класиків піддаються сумніву.

⁷ Така думка стала панівною для радянської офіційної економічної науки (і загалом для представників світового комуністичного суспільного руху). "Основоположниками справжньої наукової політичної економії є К. Маркс та Ф. Енгельс, зазначають, зокрема, Г. Лапшина та Л. Широкоград. Саме вони розробили концепцію політичної економії у широкому сенсі" (Лапшина, Широкоград, 1983. С. 10).

Так, уважно вдивляючись у природу людини, відображеної А. Смітом, Енгельс упізнає в ній лише середнього бюргера, який займається виробництвом і торгівлею в історично конкретний період "свого перетворення на буржуа" (Енгельс, 1961. С. 155).

Отже, предметом політичної економії означено систему історично мінливих суспільних відносин виробництва, обміну та розподілу, і це явно свідчило про "відносний" характер самої науки. Однак цей сутнісний аспект не став об'єктом обґрунтування та подальшого розгортання у марксистській теоретичній системі. Можна з упевненістю сказати, що для самого Ф. Енгельса такий висновок є неочевидним, бо при визначенні предмета політичної економії увага зосереджена переважно не на його глибинній природі, а на формах зовнішньої матеріалізації. Економічну науку автор інтерпретує як суто раціональну, яка уникає моральних (ціннісних) суджень і загалом – як традиційну. Але *осмислити соціально-економічну сутність феномена відносності як буття глобальної просторово-часової ноосферної перехідності можливо лише в інституціональній – ціннісній – системі координат, володіючи адекватним ціннісним еталоном-образом* (Артёмова, 2014а. С. 10–11; Артёмова, 2014б. С. 18-20).

**Інститут вартості (економічної цінності) як оплот
рівноважного функціонування та сталого розвитку
системи суспільного господарства. Витоки**

З моменту виникнення економічна наука перебувала у стані передчуття та пізнання інституту вартості (економічної цінності) як оплоту рівноважного функціонування та сталого розвитку системи суспільного господарства, непереборно тяжіла до нього як свого дорогоцінного надбання – центральної дослідницької проблеми та безпосереднього предмета. "Якби в моїй книзі взагалі не було розділу про "вартість", то аналіз реальних відносин, який я даю, все одно містив би в собі доказ і підтвердження дійсного відношення вартості", - пише у зв'язку з цим К. Маркс (1964. С. 462).

Проте К. Маркс і Ф. Енгельс первісно не передбачали і не були готові здійснювати аналіз суспільних економічних відносин у їх взаємозв'язку з вартістю⁸. Можна констатувати разючий факт, зазначають, зокрема, Г. Багатурія та В. Вигодський, а саме: початок наукової діяльності Енгельса та Маркса в галузі політичної економії був ознаменований рішучим запереченням закону вартості (1976. С. 30). Згодом, однак, аналізуючи класичну спадщину, Маркс приходив до усвідомлення фундаментального значення теорії вартості в економічній науці. У рукописі 1857-1858 рр. й у першому випуску роботи "До критики політичної економії" (1859 р.) він демонструє власні напрацювання у цій галузі, принципово відмінні від ключових позицій теорії вартості класичної школи (Багатурія, Вигодський,

⁸ У цьому сенсі К. Маркс і Ф. Енгельс ніби дерзали вступати до храму економічної науки з "чорного входу" і з позицій такого ракурсу, що відкрився, справжня пишнота відображеної тут картини світу назавжди залишилася для їхнього погляду неповною і незбагненою.

1976. С. 48). Цей концептуальний підхід, взятий за основу при дослідженні капіталістичного способу виробництва та втілений у теоретичній конструкції "Капіталу" і супутніх робіт, офіційна радянська економічна наука (а загалом – вся світова комуністична суспільна думка) розцінила як науково-світоглядну революцію. Дотепер негласно не підлягає сумніву постулат, що під час такої революції Маркс творчо подолав буржуазну вузькість (теоретико-методологічну обмеженість) класичної економічної спадщини і створив нову, справді наукову, пролетарську політичну економію (*Бага-турия, Выгодский, 1976. С. 259*).

Але ціннісний погляд на сповнену драматизму історію взаємовідносин представників класичної школи політичної економії та марксизму (а водночас прихильників ліберальної доктрини та традиційних інституційних підходів) дозволяє суттєво уточнити уявлення про позиції та ролі основних акторів.

У надрах економічної системи класичної школи відносини вартості, в потрійній єдності трансформ граничної корисності, вартості та ціни, що взаємно перетікають, *представлені широко – як інститут економічної цінності*. Така система адекватно, у всій повноті втілюючи і відтворюючи економічну картину світу в образі гармонійної інституційної архітектури (*Гриценко, 2008. С. 9–10; Артёмова, 2006. С. 198–200*), закладає основи політичної економії в широкому сенсі як позитивно релятивістської економічної науки – джерела нового світорозуміння та світоустрою. *Марксова ж теоретична конструкція*, зведена на ідейній платформі трудовий вартості, *найбільше відповідає визначенню політичної економії у вузькому (ціннісно "усіченому") розумінні*, що обумовлює можливості та межі її дослідницької потенції.

Причетність до дослідження відносин вартості, набута у процесі діалогу з представниками класичної школи, підняла К. Маркса на такі інтелектуальні висоти, що він буквально опинився "на головах" творців політичної економії. Логіко-історична панорама економічного життя, що відкрилася з таких позицій, дозволила вичленити ключові проблеми та закономірності системи суспільного відтворення (часто неявно, у "плинній" формі відображені у працях класиків), а також сформувані масштабні наукові передбачення та прогнози. Однак контури гармонійної картини світу, ціннісно підняті класиками з товщі капіталістичного буття, в Марксовій теоретичній системі суттєво деформуються внаслідок їхнього заломлення крізь призму товарних відносин, фізіології капіталістичного способу виробництва⁹.

⁹ Всю систему економічних відносин Маркс виводить із простої форми вартості товару (яка є одночасно простою товарною формою праці) як первинної клітини багатства капіталістичного суспільства (*Маркс, 1960. Т. 1. С. 71*). Отже, предметним полем політико-економічного аналізу виявляється простір "клітинного" обміну, тобто фізіологія, капіталізму. Така особливість марксистської рефлексії економічної картини світу свого часу була підмічена фахівцями. "Рікардо виявив принципові основи капіталізму, оголив його тканини, написав, так би мовити, анатомію капіталізму. Тільки тому Маркс міг створити його фізіологію", - зазначає, зокрема, В. Чернишов (*Чернышев, 1924. С. 62*).

Теоретична композиція, що послідовно зводиться на старому методологічному фундаменті трудової вартості, виявляється критично нерівноважною. Ціннісна недостатність вносить дисонанс у загальну економічну архітектуру, поступово розбалансовує і, зрештою, "обвалює" її. Так що, *попираючи класиків, Маркс несподівано опиняється біля їхнього підніжжя, хоча подумки, як і раніше, перебуває на втрачених теоретичних висотах.* Такі методологічні кульбіти, характерні для марксистської економічної теорії, з необхідністю транслюються у практику економічного буття, підриваючи основи рівноважного функціонування та сталого розвитку реальних господарських систем, які сповідують ідейно хиткі принципи¹⁰.

Втім, теоретичне русло класичної школи незмінно зберігає внутрішню гармонію, а водночас і здатність продукувати сигнали рівноважного функціонування та сталого економічного розвитку для суб'єктів господарювання. Підстави для цього формують його ціннісні витoki у потрійній єдності перетворених економічних форм граничної корисності, вартості та ціни. Таке русло, з одного боку, адекватно, у всій повноті, відображає економічну картину світу, з іншого – містить потенціал її релятивістського перетворення через творче єднання господарської історії людства, тобто, власне, знаменує течію політичної економії у широкому сенсі.

Отже, *статус політичної економії у широкому розумінні як релятивістської науки* визначається не заслугами найповнішого дослідження етапів економічної історії, що закономірно ("прогресивно") змінюють один одного, але троїстою природою її ціннісної предметно-методологічної основи, здатної адекватно відображати і відтворювати еволюцію власного об'єкта, буття інституційної архітекtonіки господарювання як взаємно обумовленого глобально-локального процесу історичного розгортання перетворених економічних форм - трансформ економічного блага (*Артёмова, 2006. С. 364*). Але в нинішньому, *традиційному, стані класична економічна спадщина нездатна повноцінно виконувати функції релятивістської науки і вимагає методологічного переосмислення – інституційного відновлення на платформі економічної цінності (економічного блага) як перетвореної економічної форми.* Без такого переосмислення класична політична економія насправді залишається *буржуазною* за змістом і відповідає канонам політичної економії у вузькому розумінні.

На тлі приглушено невиразної ціннісної аури класичної економічної школи її благодійний перетворювальний потенціал залишається неактуальним і бездіяльним, а нові суспільні трансформації здійснюються в методологічній темряві – у сум'ятті, всліпу.

¹⁰ Слід зазначити, що, *крім марксизму, методологічна (ціннісна) недосконалість повною мірою характерна для двох інших ключових течій сучасної економічної думки – ліберальної неокласики та традиційного інституціоналізму.* Внаслідок невпинної генерації цими теоретичними підходами мінливих інформаційних сигналів (які багаторазово посилюються в ході когерентних інверсійних взаємодій) структурним засадам глобальної господарської системи повідомляється каскад руйнівних синергетичних ефектів.

Наріжне для релятивістської науки поняття перетвореної економічної форми як форми вартості актуалізоване в працях К. Маркса (1960. С. 5–6; 1963. С. 267–269). Можна впевнено говорити, що поняття форми вартості є основоположним для Марксової теорії: воно червоною ниткою пронизує весь "Капітал", забезпечуючи його зовнішню цілісність. У цьому сенсі теоретичні прозріння марксизму і справді височіють над традиційною класичною спадщиною, вказуючи шляхи її відновлення як широкого інституціонального русла економічної думки. Однак у межах обраної Марксом дослідницької позиції – у ціннісно замкнутої (усічено-розімкнутої) системі координат – справжня природа форми вартості вислизає від автора, деформується, обертаючись "порожньою" економічною формою, небуттям¹¹ (Артёмова, 2006. С. 174–180).

Таким чином, еволюція політико-економічних порядків суспільної життєдіяльності є ціннісно обумовленою. Її наукове осмислення як історичного процесу формування вартості та ціни, розгортання ціннісного генетичного коду (інституційної конституції) – архітектоніки господарської системи є долею політичної економії в широкому розумінні. Відповідно, позитивно релятивістська політична економія у вузькому сенсі відображає повноту ціннісного осмислення місії суспільного вибору на кожному з базисних етапів процесу історичного розгортання буття інституційної архітектоніки.

*У найзагальнішому вигляді дорожня карта реалізації історичної місії політичної економії через фокусування наукової уваги на ключових поста-
тях і віхах ціннісного осмислення економічної історії також позначена в межах марксистської школи. У цьому контексті правомірно говорити, що Маркс заклав основи політичної економії у широкому сенсі. Але сформована ним логіко-історична панорама господарського життя, що стала звичною, наполегливо вимагає "повернення до розуму істини" – послідовного відновлення із зяючої чужими ("порожніми") формами прірви у стан гармонійної інституційної архітектоніки як буття перетворених форм економічного блага.*

Проблема звільнення традиційної економічної теорії від нашарування хибних стереотипів ("герметичного світогляду") (Йейтс, 2000; Гайденко, 2009; Артёмова, 2018. С. 23–24) набуває особливої актуальності в контексті розгортання історії у сучасність (Гриценко, 1997) і з'ясування шляхів виходу за межі економічного суспільства (Иноземцев, 1998). У зв'язку з цим віртуальне наукове паломництво з метою відновлення логіко-історичної спадковості ціннісних засад господарського буття стає нагальною життєвою потребою.

¹¹ Аналогічні логічні парадокси повною мірою притаманні двом іншим традиційним теоретичним системам, які претендують на роль методологічних лідерів сучасності, але через ціннісну однобічність (збідненість) свого предметно-методологічного поля, накопичують ентропію і транслюють її в практику реального господарського життя – буття економічного простору-часу.

Релятивістський характер економічної науки як скарбниці принципів розсудливого (мудрого) суспільного домобудівництва закладений у надрах давньогрецької філософії. Так, у *працях Арістотеля вперше відображена найпростіша формула економічного обміну в образі ідеальної моделі – перетвореної економічної форми*, інституційного (ціннісного) геному – системи суспільних відносин.

Суспільні взаємовідносини виникають не тоді, коли є два лікарі, а коли є, наприклад, лікар і землероб і взагалі різні та нерівні сторони, які потрібно прирівняти, міркує Арістотель. Бо все, що бере участь в обміні, має бути порівняним, мати єдину міру. Такою мірою є потреба, яка все взаємно пов'язує та організує справедливий обмін. І монета з'явилася за спільною згодою, наче заміна потреби. Якщо сьогодні немає потреби, то монета служить ніби запорукою можливості обміну в майбутньому. Незважаючи на те, що монета, подібно до інших благ, не завжди має рівну обмінну силу, але все ж вона більш тяжіє до сталості. Тому і потрібно, щоб усьому була призначена ціна, бо в такому разі завжди буде можливий обмін, а якщо буде обмін, будуть і суспільні взаємовідносини (*Арістотель*, 1983. С. 155–157).

На думку Арістотеля, справедливий обмін як беззаперечна основа суспільних взаємовідносин ґрунтується на оплатному розрахунку, який можливий, якщо землероб ставиться до чоботаря так, як робота чоботаря до роботи хлібороба. Підсумки роздумів втілюються у формулі ціннісної пропорції обміну: "Нехай будинок – α , десять мін – β , ложе – γ ; α – це половина β , якщо будинок коштує п'ять мін або дорівнює п'яти мінам. Ложе γ є десята частина β ; зрозуміло тоді, скільки лож дорівнює дому, а саме п'ять". Зрозуміло також, що й до монети обмін відбувався так само, тому що байдуже, чи дати за будинок п'ять лож або ціну п'яти лож (*Арістотель*, 1983. С. 156–157).

Як бачимо, Арістотель чітко розпізнає потрібну ціннісну природу економічних відносин і візуалізує її в образі суспільно справедливої ціни блага, що врівноважує міру потреби із мірою понесених витрат праці. При цьому філософ взаємно проєктує, транслює економічні та суспільні відносини, осмислюючи їхній взаємозв'язок з висоти реалізації моральних принципів добра, правосуддя, справедливості та людської гідності (*Арістотель*, 1983. С. 145–171)¹².

К. Маркс наочно відтворює в "Капіталі" мінову пропорцію Арістотеля як форму вартості, або ціни, але її трактує їх у дусі своєї методології,

¹² Справедливий обмін є обміном "за достоїнством", і, знаючи справжнє достоїнство осіб, що обмінюються, можна встановити пропорції такого обміну, пише Арістотель. Надалі принцип достоїнства в обміні отримав відображення у середньовічному конструкті справедливої ціни, у метафізиці права німецької класичної філософії, у системі понять природної, дійсної та ринкової ціни А. Сміта, у концепції суспільно нормальних умов відтворення К. Маркса. У сукупності ці та інші підходи сформували передумови фундаментально-прикладної концепції рівноважного функціонування та сталого розвитку господарських систем.

заломлюючи крізь призму товарної форми: $x \text{ товару } A = y \text{ товару } B$ ¹³. Внаслідок цього позначена Арістотелем масштабна панорама перетворених економічних форм як загальної основи ціннісних суспільних відносин сплющується і вульгаризується.

Взагалі, відтворюючи "стрілу" еволюції всесвітньої економічної думки (формуючи дорожню карту політичної економії у широкому сенсі), Маркс цілковито прагне підпорядкувати її логіці капіталістичного способу виробництва, торжеству капіталістичного світогляду. До того ж цілком очевидним результатом його наукового аналізу у "вузькому значенні" є доказ необхідності та неминучості подолання капіталістичних відносин. Таким чином, він надзвичайною силою свого інтелекту ніби вихоплює з глибин господарської історії ідеальні трансформи економічної цінності для того, щоб втиснути їх у прокурстово ложе історично минушого капіталістичного укладу¹⁴.

Так, у контексті капіталістичного світогляду творча спадщина Арістотеля інтерпретується Марксом суто функціонально – для пояснення його власної концепції грошей, відносної та еквівалентної форм вартості. К. Маркс справедливо зауважує, що відсутність поняття вартості не дозволила Арістотелю здійснити повноцінний аналіз форм суспільного обміну. Але подолати недосконалість економічного мислення суспільства, що "покоїться на відносинах рабської праці", пропонується за допомогою такої теоретичної конструкції, яка, з одного боку, обмежує поняття вартості рамками "простої товарної форми праці", з іншого – надає цій усіченій формі статусу всезагальності (Маркс, 1960. С. 69–70).

Водночас у дусі природничо-історичного тлумачення суспільного прогресу, коли аналіз більш розвиненої (тобто більш "досконалої") форми організації господарського життя (а для Маркса такою виступає модель буржуазного суспільства) відкриває можливості для розуміння "зародкових" (клітинних) форм, що їй передували (Маркс, 1968. С. 42), об'єктами верифікації та модернізації виявляються не просто моделі економічного світогляду, а вся господарська історія людства: як усі минулі, так і майбутні форми господарського життя (Маркс, 1962. Т. 3. С. 450).

Що стосується сучасних поглядів на ідейну спадщину Арістотеля, то його видатні заслуги творця основ формальної логіки, наукового стилю мислення, систематизатора філософських знань, хоч і не підлягають сумніву,

¹³ У зображеній К. Марксом найпростішої формулі товарної форми вартості ($x \text{ товару } A = y \text{ товару } B$), як у "краплі води" (в інституційному геномі), відобразилися всі суперечності його власної теоретичної економічної системи (Артьомова, 2006. С. 171–180).

¹⁴ Внаслідок ціннісної методологічної "усіченості" марксизм у результаті має справу з аналізом виключно мертвих економічних форм (Маркс, 1968. С. 42). Така характеристика повною мірою (хоча в дещо іншому ракурсі) може бути докладена до предметної субстанції актуальних теоретичних течій неокласичного синтезу та традиційного інституціоналізму. Водночас перетворені економічні форми як предмет дослідження позитивно релятивістської економічної науки (ціннісно відродженої класичної школи), біля витоків якої, безперечно, стояв Арістотель, словнені благодатних життєвих сил, здатних конструктивно перетворити систему суспільного господарства – трансформувати (за С. Булгаковим) природу створену в природу творчу.

але надто глибоко "сягнули в історичну основу", огорнулися покровом минулих часів. Звичними є також уявлення про його статус "першого економіста" (Поланьї, 2004; Аникин, 1985. С. 19–24). Проте актуальну творчу місію Арістотеля як ученого, котрий стояв біля витоків аналізу перетворених економічних форм, інституційної архітектури господарювання, ще належить оцінити. У цьому сенсі необхідно віддати належне професійній інтуїції К. Маркса, який, оперуючи методологічним принципом просвіти-відблиску, у обширному потоці господарської думки стародавніх цивілізацій безпомилково вловив квінтесенцію передбаченого Арістотелем образу наукової економічної картини світу. Але вкорінена з тих часів в інтелектуальних колах традиція надання почесей Арістотелю як першому економісту значною мірою несе на собі і відбиток погляду Маркса на цей образ.

На початку XXI століття суспільний інтерес до економічних міркувань Арістотеля відроджується. Слід, однак, враховувати, що науково-популярні джерела (насамперед матеріали Всесвітньої мережі), які переважно служать інформаційною підмогою для сучасної учнівської молоді, досить довільно трактують інтелектуальну класичну (у тому числі античну) спадщину¹⁵.

Насправді популярні блогери організують історичний діалог на цифрових платформах на власний розсуд: переважно в дусі не істинно формальної, а традиційної логіки. Так, розмірковуючи над актуальним співвідношенням арістотелівських світів економіки та хрематистики, мережеві лідери думок транслюють у маси креативні ідеї облагородження раціоналізму (економізму) сучасного суспільного життя достоїнствами свободи, справедливості, високого гуманізму, етики емоційної колективної взаємодії, екологічної відповідальності¹⁶. Тим часом у світлі ціннісної методології економічної науки як логіки Серединного шляху такі норми, а загалом – усі складові (емоційна, когнітивна, поведінкова та ін.) засад доброчесного суспільного життя є не зовнішніми, а внутрішніми (іманентними) атрибутами буття економічного.

У цьому сенсі можна говорити, що **арістотелівські творчі осяяння, пов'язані з впізнанням потрійної природи економічної цінності, передчуття економії як ікономії – науки про багатоедине суще Благо, інституційну архітектуру господарювання, покликану сформувати орієнтири добродійного суспільного життя, є серцевиною істинних європейських цінностей** (Артьомова, 2018. С. 7–9). Послідовне розгортання ціннісного аналізу з необхідністю підводить економічну науку до пояснення суті та законів економічної гармонії – рівноважного функціонуван-

¹⁵ Подолати усталені стереотипи і пробудити інтерес молодого покоління до творчого сприйняття класичного надбання економічної науки видається майже нездійсненним завданням. Проте така місія є невідкладною, бо в руках освіченої молоді ціннісна методологія набуває сили інноваційного інструментарію, здатного трансформувати тенденцію стрімкого розпаду традиційного порядку господарського життя у стан його творчого перетворення.

¹⁶ Сергеев А. "Экономика Аристотеля". 4 с. URL: https://mipt.ru/education/chair/philosophy/publications/students/publ_stud01.php (дата звернення 20.06.2022)

ня й сталого розвитку господарських систем. Осмислення поняття та феномена економічного блага як ціннісного імперативу вільного добродієсно стійкого суспільного розвитку закладає надійне теоретичне підґрунтя для становлення інститутів громадянського суспільства. Такий аналіз не підвладний інтелектуальній інфляції і виявляє все більшу актуальність у контексті пошуку адекватних відповідей на новітні глобальні суспільні виклики (Артёмова, 2014б. С. 18–22).

Таким чином, у світлі методології релятивістської економічної науки (логіки Середнього шляху), у надрах античного соціуму загалом було усвідомлено його місію як суб'єкта глобального процесу розгортання інституційної архітектури господарювання. Це дозволило сформулювати передумови для звільнення від тягаря назрілого історичного суспільного вибору та реалізації цивілізаційного проєкту Середньовіччя. Але для успішного здійснення такого проєкту еліти середньовічного суспільства у свою чергу мали виявитися здатними сприйняти та переосмислити ціннісну спадщину античності.

Література

1. Аникин А. В. (1985). Юность науки. Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса. Москва: Политиздат. 367 с.
2. Аристотель. (1983). Никомахова етика. *Аристотель. Соч.: в 4 т.* Т. 4. Москва: Мысль. 830 с. С. 53–293.
3. Артёмова Т. І. (2017). Європейські цінності: традиційні концепти в епоху глобальних ринкових трансформацій. *Економічна теорія*. № 4. С. 5–31. DOI:10.15407/etet2017.04.005
4. Артёмова Т. І. (2018). Європейські цінності: інтелектуальний простір цивілізаційного діалогу. *Економічна теорія*. № 3. С. 5–28. DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2018.03.005>
5. Артёмова Т. И. (2013). Логика Среднего пути как основополагание релятивистской экономической науки. В кн.: *Политэкономия: социальные приоритеты: материалы Первого международного политэкономического конгресса: в 2 т.* Т. 2: *Национальные экономики в глобальном мире: политическая экономия и экономическая политика*. Москва: ЛЕНАНД. 552 с.
6. Артёмова Т. И. (2006). Стоимость и цена: логико-исторический процесс формообразования. Киев: Основа. 448 с.
7. Артёмова Т. И. (2014а). Чиста моральна наука: про самовиправдання "фундаментального" наукового знання в епоху глобальної модернізації. *Економічна теорія*. № 2. С. 5–20.
8. Артёмова Т. И. (2014б). Чиста моральна наука: про самовиправдання "фундаментального" наукового знання в епоху глобальної модернізації. *Економічна теорія*. № 3. С. 5–23.
9. Багатурян Г. А., Выгодский В. С. (1976) Экономическое наследие Карла Маркса (история, содержание, методология). Москва: Мысль. 329 с.
10. Гайденко П. П. (2009). К проблеме становления новоевропейской науки. *Вопросы философии*. № 5. С. 80–92.
11. Гриценко А. А. (1997). Структура рыночной трансформации инверсионного типа. *Экономика Украины*. № 1. С. 4–10.
12. Иноземцев В. Л. (1998). За пределами экономического общества. Москва: Academia; Наука. 640 с.
13. Гриценко А. А. (ред.) (2008). Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований. Харьков: Форт. 927 с.
14. Трифонова Д. К., Широкопад Л. Д. (ред.) (1983). История политической экономии социализма. Ленинград: Издательство Ленинградского университета. 606 с.
15. Йейтс Ф. А. (2000). Джордано Бруно и герметическая традиция: пер. с англ. Г. Дашевского. Москва: Новое литературное обозрение. 528 с.
16. Кастельс М. (1999). Становление общества сетевых структур. В кн.: *Новая постиндустриальная волна на Западе: антология* / под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Academia. С. 492–505.
17. Маркс К. (1968). Экономические рукописи 1857–1859 годов. В кн.: *Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд.* Т. 46, часть 1. 317 с.

18. Маркс К. (1960). Капитал: в 4 т. Т. 1. В. кн.: *Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд.* Т. 23. 907 с.
19. Маркс К. (1962). Капитал: в 4 т. Т. 3. В. кн.: *Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд.* Т. 25, часть II. 551 с.
20. Маркс К. (1964). Людвигу Кугельману – в Ганновер. Лондон, 11 июля 1868 г. В кн.: *Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд.* Т. 33. 804 с.
21. Маркс К. (1963). Письмо Энгельсу в Манчестер, 27 июня 1867 г. В кн.: *Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-изд.* Т. 31. 690 с.
22. Маркузе Г. (2002). Эрос и цивилизация. Одномерный человек. Исследование идеологии развитого индустриального общества: пер. с англ. А. А. Юдина. Москва: ООО "Издательство АСТ". 526 с.
23. Неклесса А. И. (2015). Сердце тьмы. *Свободная мысль*. № 3. С. 119–138.
24. Неклесса А. И. (1998). Эпилог истории. *Восток*. № 5. С. 5–30.
25. Пайн II Дж. Б., Гилмер Дж. Х. (2020). Экономика впечатлений. Как превратить покупку в захватывающее действие. Москва: *Альпина Паблишер*. 384 с.
26. Поланьи К. (2004). Аристотель открывает экономику. В кн.: *Истоки. Экономика в контексте истории и культуры: альманах*. Москва: *ГУ-ВШЭ*. С. 5–51.
27. Стиглиц Дж. Е. (2005). Ревущие девяностые. Семена развала: пер. с англ. Г. Г. Пирова. Москва: Современная экономика и право. 424 с.
28. Тарасевич В. Н. (2014). Экономико-универсумное знание и политическая экономия в широком смысле. В кн.: *Политическая экономия: прошлое, настоящее, будущее* / под ред. В. М. Гейца, В. Н. Тарасевича. Киев: ЦУЛ. 1056 с.
29. Тоффлер Э. (2002). Шок будущего. Москва: ООО "Издательство АСТ". 557 с.
30. Чернышёв В. Р. (1924). Жизнь и творчество Давида Рикардо. В кн.: *Рикардо Д. Принципы политической экономии*. Ленинград: Рабочее Издательство "Прибой". 198 с.
31. Энгельс Ф. (1961). Анти-Дюринг. *Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд.* Т. 20. 827 с.
32. Global Trends 2025: A Transformed World. November 2008. US Government Printing Office. 99 p. URL: <https://www.astrid-online.it/static/upload/protected/Glob/Global-Trends-2025.pdf> (accessed 20.07.2022)
33. Global Trends 2030: Alternative Worlds. a publication of the National Intelligence Council. December 2012. 138 p. URL: https://www.dni.gov/files/documents/GlobalTrends_2030.pdf (accessed 20.07.2022)
34. Mapping the Global Future. Report of the National Intelligence Council's. 2020 Project. Based on consultations with nongovernmental experts around the world. December 2004. 119 p. URL: https://www.dni.gov/files/documents/Global%20Trends_Mapping%20the%20Global%20Future%202020%20Project.pdf (accessed 20.07.2022)
35. World Bank Group. 2017. World Development Report 2017: Governance and the Law. Washington, DC: World Bank. 282 p. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/25880> (accessed 20.07.2022)

Надходження до редакції 9 вересня 2022 р.

Рецензування 16 вересня 2022 р.

Підписано до друку 30 вересня 2022 р.

References

1. Anikin A. V. (1985). The youth of science. Life and ideas of thinkers-economists before Marx. Moscow: Politizdat [in Russian].
2. Aristotle. (1983). Nicomachean ethics. Aristotle. Works: in 4 vols. Vol. 4. Moscow: Mysl [in Russian].
3. Artomova, T. (2017). European values: traditional concepts in the era of global market transformations. *Ekonom. teor. – Economic theory*, 4: 5-31. DOI:10.15407/etet2017.04.005 [in Ukrainian].
4. Artomova, T. I. (2018). European Values: Intellectual Space of Civilizational Dialogue. *Ekonom. teor. – Economic theory*, 3: 5-28. DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2018.03.005> [in Ukrainian].
5. Artomova, T. I. (2013). The logic of the Middle Way as the foundation of relativistic economics. In: Political Economy: Social Priorities: Proceedings of the First International Political Economy Congress: in 2 volumes. Vol. 2: National Economies in the Global World: Political Economy and Economic Policy. Moscow: LENAND [in Russian].
6. Artomova, T. I. (2006). Cost and price: the logical-historical process of shaping. Kyiv: Osnova [in Russian].
7. Artomova, T. I. (2014a). Pure moral science: about the self-justification of "fundamental" scientific knowledge in the context of global modernization. *Ekonom. teor. – Economic theory*, 2: 5-20 [in Ukrainian].

8. Artomova, T. I. (20146). Pure moral science: about the self-justification of "fundamental" scientific knowledge in the context of global modernization. *Ekonom. teor. – Economic theory*, 2: 5-23 [in Ukrainian].
9. Bagaturia, G. A., Vygodsky, V. S. (1976) Economic legacy of Karl Marx (history, content, methodology). Moscow: Mysl [in Russian].
10. Gaidenko, P. P. (2009). To the problem of the formation of modern European science. *Voprosy Filosofii – Questions of Philosophy*, 5: 80-92 [in Russian].
11. Grytsenko, A. A. (1997). Structure of market transformation of inversion type. *Ekonom. Ukr. – Economy of Ukraine*, 1: 4-10 [in Russian].
12. Inozemtsev, V. L. (1998). Outside the economic society. Moscow: Academia; Nauka [in Russian].
13. Grytsenko, A. A. (ed.) (2008). Institutional architectonics and dynamics of economic transformations. Kharkiv: Fort [in Russian].
14. Trifonova, D. K., Shirokorad, L. D. (eds.) (1983). History of the political economy of socialism. Leningrad: Leningrad University Press [in Russian].
15. Yates, F. A. (2000). Giordano Bruno and the Hermetic Tradition: transl. from English. G. Dashevsky. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
16. Castells, M. (1999). Formation of a society of network structures. In: New post-industrial wave in the West: an anthology / ed. V. L. Inozemtseva. Moscow: Academia [in Russian].
17. Marx K. (1968). Economic Manuscripts 1857–1859. In: Marx K., Engels F. *Works*. 2nd ed. T. 46, part 1 [in Russian].
18. Marx K. (1960). Capital: in 4 volumes. T. 1. In: Marx K., Engels F. *Works*. 2nd ed. T. 23 [in Russian].
19. Marx K. (1962). Capital: in 4 vols. T. 3. In the book: Marx K., Engels F. *Works*. 2nd ed. T. 25, part II [in Russian].
20. Marx, K. (1964). Ludwig Kugelmann – In Hannover. London, July 11, 1868. In: K. Marx, F. Engels. *Works*. 2nd ed. T. 33.
21. Marx, K. (1963). Letter to Engels in Manchester, June 27, 1867. In the book: Marx K., Engels F. *Works*. 2nd ed. T. 31 [in Russian].
22. Marcuse, G. (2002). Eros and civilization. One dimensional person. A study of the ideology of a developed industrial society: per. from English. A. A. Yudina. Moscow: AST Publishing House LLC [in Russian].
23. Neklessa, A. I. (2015). Heart of Darkness. *Svobodnaja mysl – Free thought*, 3: 119-138 [in Russian].
24. Neklessa, A. I. (1998). Epilogue of the story. *Vostok – East*, 5: 5-30 [in Russian].
25. Pine, II B. J., Gilmore, J. H. (2020). Economy of impressions. How to turn a purchase into an exciting action. Moscow: Alpina Publisher [in Russian].
26. Polanyi, K. (2004). Aristotle discovers economics. In book: Origins. Economy in the context of history and culture: an almanac, 5-51. Moscow: GU-VShJe [in Russian].
27. Stiglitz, J. E. (2005). Roaring nineties. Seeds of collapse. Moscow: Modern Economics and Law [in Russian].
28. Tarasevich, V. N. (2014). Economic-universe knowledge and political economy in a broad sense. In: *Political economy: past, present, future*. Kyiv: TsUL [in Russian].
29. Toffler, E. (2002). Shock of the future. Moscow: OOO "Izdatelstvo AST" [in Russian].
30. Chernyshev, V. R. (1924). The life and work of David Ricardo. In: Ricardo D. Principles of political economy. Leningrad: Rabochee Izdatelstvo "Priboj" [in Russian].
31. Engels F. (1961). Anti-Dühring. Marx K., Engels F. *Works*, 2nd ed. T. 20 [in Russian].
32. Global Trends 2025: A Transformed World. November 2008. US Government Printing Office. 99 p. Retrieved 20.07.2022 from <https://www.astrid-online.it/static/upload/protected/Glob/Global-Trends-2025.pdf>
33. Global Trends 2030: Alternative Worlds. a publication of the National Intelligence Council. December 2012. 138 p. Retrieved 20.07.2022 from https://www.dni.gov/files/documents/GlobalTrends_2030.pdf
34. Mapping the Global Future. Report of the National Intelligence Council's. 2020 Project. Based on consultations with nongovernmental experts around the world. December 2004. 119 p. Retrieved 20.07.2022 from https://www.dni.gov/files/documents/Global%20Trends_Mapping%20the%20Global%20Future%202020%20Project.pdf
35. World Bank Group. 2017. World Development Report 2017: Governance and the Law. Washington, DC: World Bank. 282 p. Retrieved 20.07.2022 from <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/25880>

Received September 9, 2022

Review September 16, 2022

Signed before printing September 30, 2022